Ejemplar de Archivo

RI U'Q'OJOM RI JUYÜB'

bonifacio suy tum
/margarita ramírez

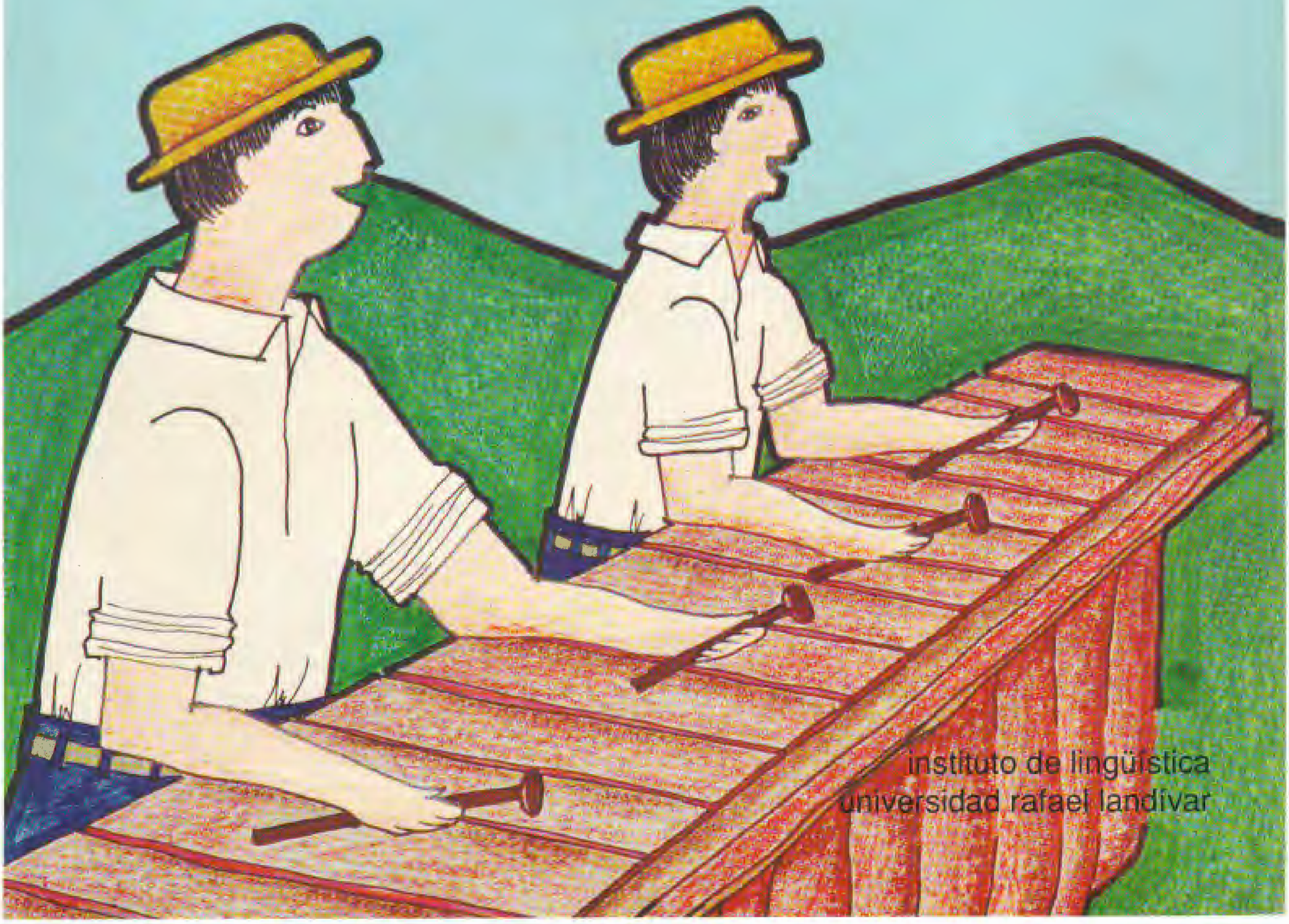

instituto de lingüística
universidad rafael landívar

RI U'Q'OJOM RI JUYÜB

texto: bonifacio suy tum
ilustraciones: margarita ramírez

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

JUB'ËQ' UTZIBALIL WE WUJ

Le je'likataq ch'ob'oj xuq le je'likataq chol tz'ib', ri kitiköm, kawexäm käm ri eqawi', eqajolom chkech ri ekikotz'i'jal ekixuma'lil; are jün sipanïk nïm ub'antajik pa wä' we qa'amaq' Guatemala. Jün jastäq ri nim ub'antajik, cher tajin kaq'awachïx kumäl ri a'jsaqa taq k'oxomanelab xuq a'jjuch' a'jxaq are chi kakib'än salowël taq chak.

Chema pa taq k'u wä' we q'ij kamik ri', ri solowël chak b'anöm chrïj taq le ojër taq ch'ob'oj xuqe le ojër taq chol tz'ib', sib'aläj nïm tob'anäq wï. Ma xkowinïk xujäq jün b'ë, are chi wä' we nimaläj eta'mab'al ri', utz käya chi chkech ri emi'al, k'ajol pa taq ri tijob'äl ib'.

Are chi xa jewä, käb'an kowinem cher le ak'al, mi'al k'ajol; ma kutäs ta rib' chrij ri qas uwokaj xuq chrij taq le jastäq le nima'q taq ub'antaji pa le ramaq'. Are chi kaya'b'ex uchoq'äb' ri chak, ri majim chrij le tijonïk pa ke'ëb' ch'ab'äl; chkech ri ak'alab' mayab' pa wä' we amaq' Guatemala. Xjaqatäj chi k'u utz'ib'axïk jalajüj taq xuj chïk ri xkib'ina'aj: "Ojër taq ch'ob'oj, Ojër taq tzijob'enïk rech amaq' Guatemala". Wä' we jalajüj täq wuj ri', k'o ch'ob'oj, k'o tzijob'enïk xuq k'o b'ix chpam, ri kichi'm k'an taq ri eqatat qanan pa wä' we amaq' Guatemala. Kariqatäq k'üt pa ke'ëb' ch'ab'äl, pa kich'ab'al winäq mayab' xuq pa kaxlän tzij. Ri chomanïk apamoq chrïj utz'ib'axïk taq wä, we wuj r'i'm are käban uk'utik xuq uchokonsab'exik pa taq ri ja rech tijobäl kük ak'alab'. Ma xuq xa k'u ne rumäl wä', we wuj r'i' xmuch utza'm pa kajib' tanaj, ma are nu k'u tzïj ri ujunab'il ri reta'mab'al xuq uch'ab'äl ri ak'al.

We unuk'umaxïk we wuj r'i' xtzirïk, xa maltyox chech ri utob'anik ri Agencia para el Desarrollo Internacional de los Estados Unidos, cher sib'aläj nïm ri utob'anik xuya'ö. Rumäl wä' sib'aläj kojmaltyoxïn chkech ri a're'.

Colección "Lirica y narrativa tradicional de Guatemala", 31
Serie K'iche', 4. Segundo nivel
Directora de la colección: *Guillermina Herrera Peña*
Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*
Editor: *Moris Polanco Barrera*
Recopilación y transcripción: *Bonifacio Suy Tum*
Ilustración y diagramación: *Margarita Ramírez*
Levantado de texto: *Carlos Rodríguez*
© 1990 Universidad Rafael Landívar, Guatemala

RI TZUKUNEL

Jun achï ri xäq kamsanïk karäj chke ri chiköp pa ri kache'laj, xuchomaj kuk'is tzij pakiwi' konojël chiköp ri ek'o chupam ri k'ache'laj. Ri chiköp, xeq'i'tajïk: xkichomaj kakikamsäj ri achï. Xsikïx ri kumätz are chi kukamsaj ri achi chema xäq jun che' xutïj ri kumätz xkamïk. Xb'e chi ri b'aläm are chi kukamsäj ri achï chema xäq jun q'aq xutijö xkamïk. Xb'e chi ri köj xuq xäq jun q'aq xutijo xkamïk. Xb'e chi ri ti'x xuq xäq ke'eb' oxib' q'aq' xutijö xkamik. Konojël ri chiköp xkimulïj kib' xkichomaj jachin kab'e chïk ma xech'akatäj ri kinima'qil. Maj jun kuköch' uwäch kab'ek ma sib'aläj kakixi'j kib' che ri achï. - Ütz la' kinb'e ïn - xcha ri üs, ri erach-'il xa xki tze'j uwäch; - chiwilampena we kinb'ek xäq si kink'ïs tzij puwi'.

- Xcha ri üs xb'ek.

Xuch'äp rib' putza'm ri achi, xak'u jeri' xpe jun at'ixnäb' chech Maka tani' tachïk. At'ixnab' kub'ano are täq xq'itäj ranima xkamïk.

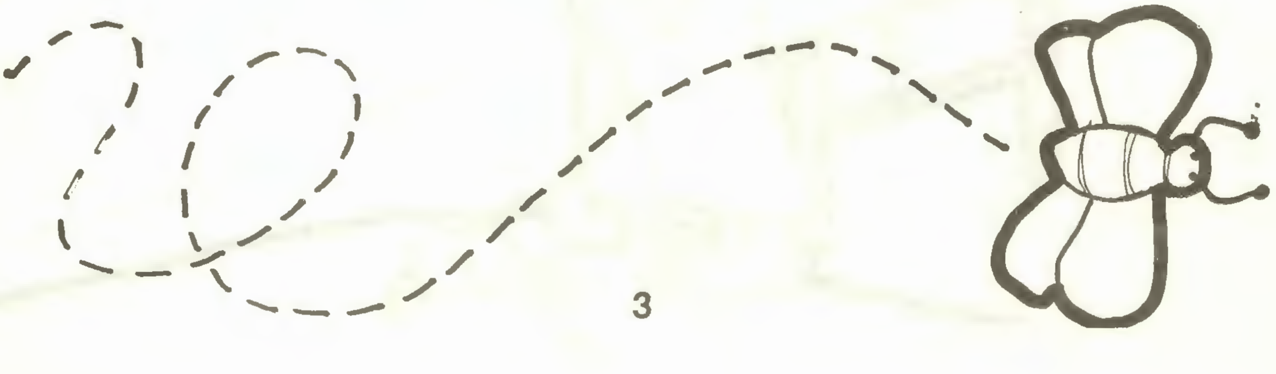

TZIJOBENÏK.

Ri aläj ak'al ub'i' xwa'n rachi'l ri rati't et'uyut'üj chrïj le ja katajin ketzijonïk jewä' katajin kakib'ij:

Xwan:

- Watit, jasche la' ma q'ëq ta le awi' at xa säq?

- Säq chiwa' nan ma xa xinrijob'ïk.

Xwan:

- La kinrijöb' k'una inwa' wati't?

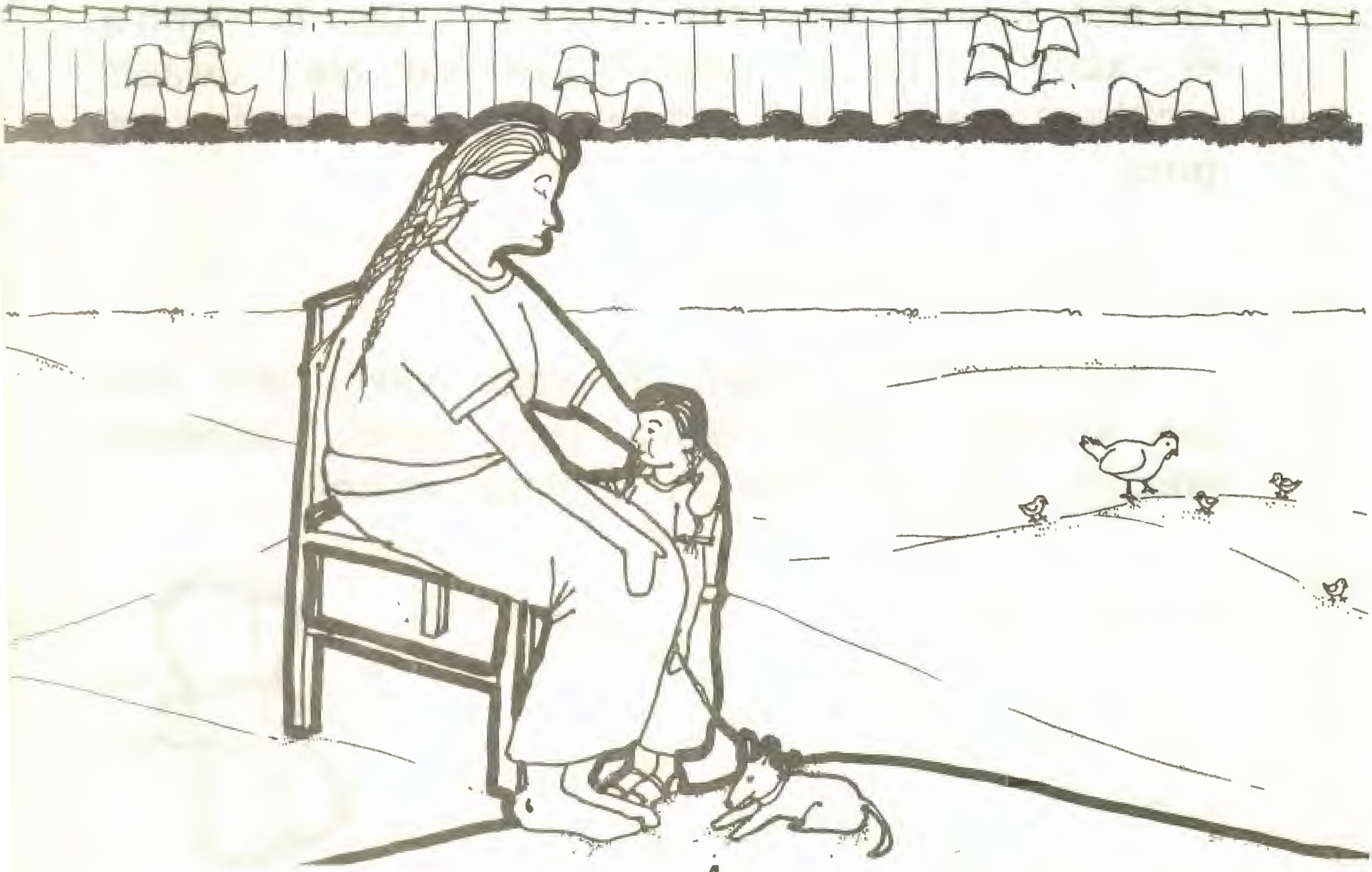

- Karijöb' la' nan, kux xoq na säq la' le awi' at.

Xwan:

- Ek'u la' le ne' la karijöb k'una la' le are'?

- Konojël winäq xa' kerijob'öq jacha xuq le chiköp chi'l le tiko'n xuq keri'job'ïk.

Xwan:

- We kinrijob' in kinköj b'a ch'ami'y la' jacha le at?

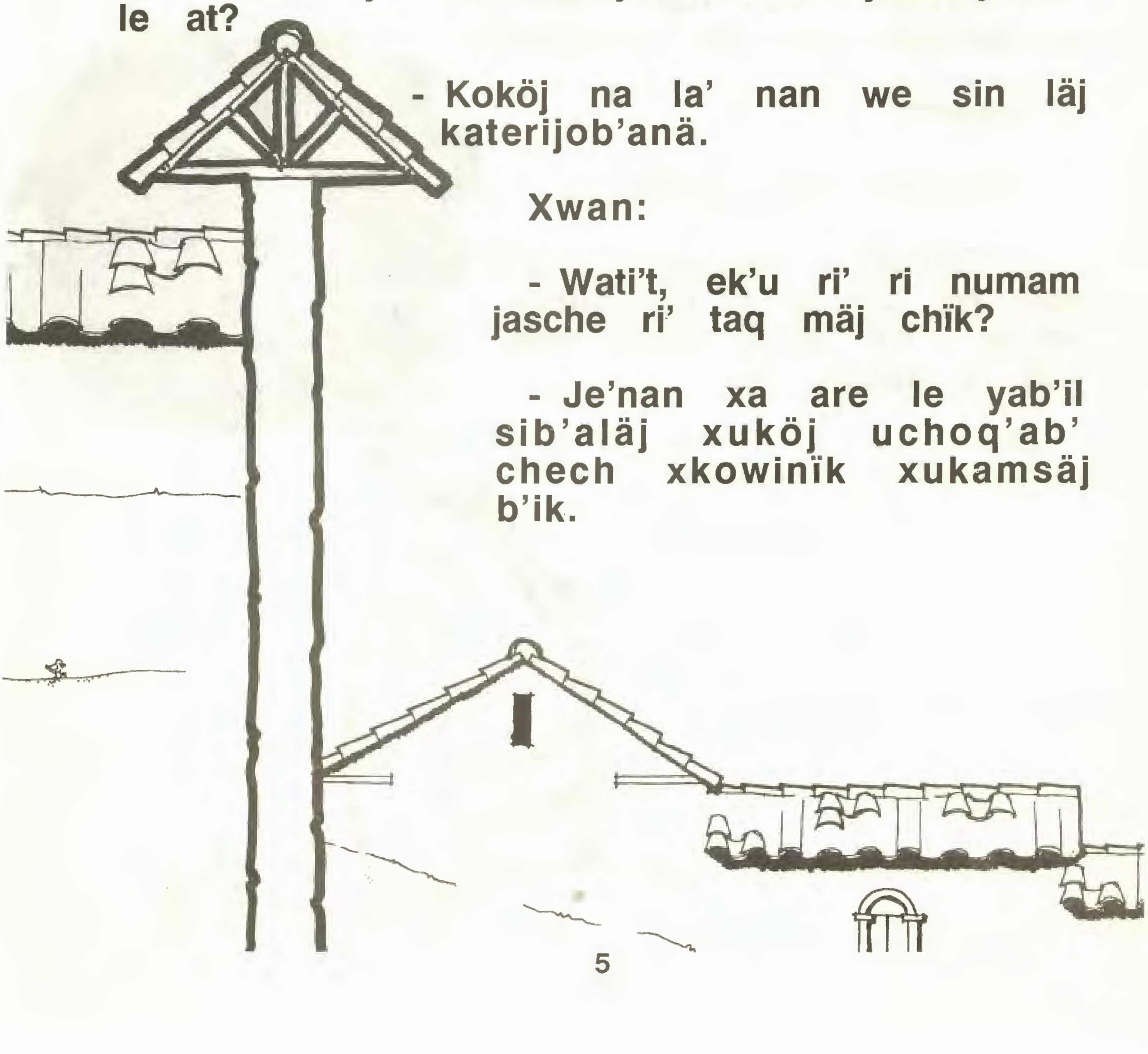

- Koköj na la' nan we sin läj katerijob'anä.

Xwan:

- Wati't, ek'u ri' ri numam jasche ri' taq mäj chïk?

- Je'nan xa are le yab'il sib'aläj xuköj uchoq'ab' chech xkowinïk xukamsäj b'ik.

Xwan:

- Jasche ri' xkamïk ma k'u kojub'isöj r i'?

- Kojub'isöj ri' nan; Chema q'onojel Kojkamna, ri' ri are' ma kape tach ri' b'enëm xub'an ri'.

Xwan:

- La katkäm k'u na at la' wati't?

- Kinkäm wa' nan, qonojel xa ajq'axel pa we uwachulew.

Xwan:

- La' in ma kinkäm täj.

- Qonojel kojkamïk nan, xew we kuriqa ri q'ij chech, we ne', we ak'al, achï, ixöq xäq si kakäm wï.

Xwan:

- Wati't, jasche ma katetz'än ta at?

- Ma kinq'i' tachïk nan k'a in ch'in ri' taq xinetz'anïk.

Xwan:

- La xatök k'una ne' at wati't?

- Xinök na, tek'uri' xinrijob'ïk, xinrijob'ïk...

Xwan:

- Xat reqaj b'anala' le nunan in.

- Ma are tala' xineqän in nan, are ri nima qanan ri xkamik, are ri' xineqanïk.

Xwan:

- Karijob' b'a na la' we wala's, chi'l le qatz'i'...

- Korayij xpe awaram nan.

Xwan:

- Xpetïk, naq'aluj; kinwar paq'ab'.

- Tojob'a' nunana, tojob'a' nuke'x...

JÜN ACHÏ XTZOQOPÏX RUMÄL RI Q'OJOM

Käb'ixïk chi k'o jün achï ri nïm reta'mab'al xuq sib'aläj nïm ub'antajik pa ri tinamït xowäx rumäl jün nimaläj juyüb' ri k'o apan chunaqäj ri tinamït.

Ri qatat, qanan sib'aläj xsach kik'u'x, ma ri erach-'il ri nim achï kakib'ij chi xäq k'ate' xsach chkiwäch, kuraqaqëj uchi' pa taq ri kaqiq' xb'ek.

Ri qatat, qanan pa ri tinamït xkimulila kib, xkichomaj jas kakib'än chech ri achï ri nïm reta'mab'al, xeb'e k'u pa ri juyüb' xekik'äm b'i eke'ëb' ajq'ijab' chech toj taq'ob' are chi katzoqopïx ta ne ri nïm achï.

Jun winäq q'ij jewä' xkib'anö, xkik'äm b'i tzam, pom, kotz'i'j wä xuqe nik'äj chïk, chema xäq k'u si ma kak'utün ta wi ri achï.

Xek'am chk'u b'i chikop are chi keporöx chech ri toj toq'ob' chema xäq je wï, ma kak'utün ta ri achï.

Ri juyüb' sib'aläj q'inom chech ronojël uwäch chi che' rumäl wä' ri eke'ëb' ajq'ijab' xkib'än jun wachïk' xäq si pa rï' ri aq'äb' rï', cher exukuxüj chwäch ri juyüb' are taq xe'l la eke'ëb' achijab' loq chpäm ri ab'aj, katz'yaqïm uxäq taq q'ayes xkib'ij:

- We kïwaj katzoqopitäj ri achï, rajawaxik kik'äm la le iwelaq'äm b'i waral - xecha' xesachïk.

Ri ajq'ijab' xkirïq kib' xsaqirïk, xkilö chi xäq junäm wachïk' xkib'anö, xkiyala k'u uch'ob'ik chkiwäch ri tinamït.

Che ukab' q'ij rï' xeb'e chïk xkik'äm chu b'i tzam xuqe chiköp ma jas ta k'u uwäch rï' ri kik'amöm la pa ri juyüb', chema xäq je wï. Xeq'ïtaj k'ut xkicomaj ma keb'e ta chïk, maj käban lä' chech - xechä'.

Chema xkichomaj kakib'än kän jün läj nimaq'ij rech maltyoxib'al xuq toj sachb'äl makaj, ma wene k'äx xuna' ri juyüb' chech ri

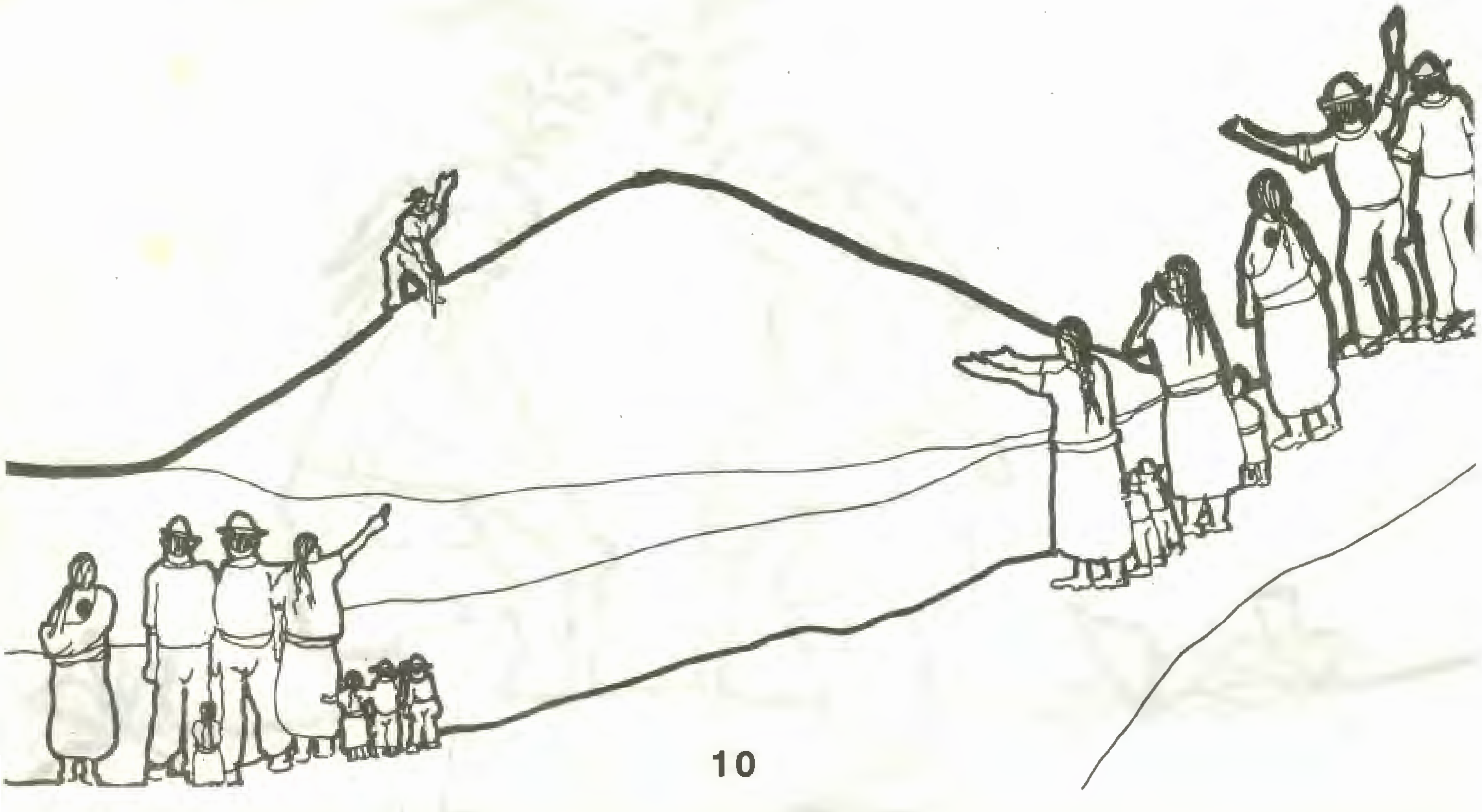

xkib'än chech ri jun winäq q'ij. Xkik'äm b'i ri q'ojom xuqe sin tamb'or rachi'l su', xäq xew lä' xkikäm b'ik näj xkib'än pa ri juyüb'. Sik'ub'aläj kaxojlin pa taq ri juyüb' - xb'ek. Xäq k'u chukab'ij rï' xopön ri achï chwaro'ch.

Xtzoqopïx k'u ri achï rumäl ri juyüb', rumal nïm xrïl wi ri maltyoxib'al ri xeyo'qa chech rük ri staq q'ojom, ma chla' nu k'u petnäq wi ronojël ri chokonäq chech ri q'ojom, ri tambor, xuqe ri su'.

Are k'u jün wi rilöm ri juyüb, chi ri winäq xäq xew kekit'ena la le che' loq ri kakiköj chech taq wä' we q'ojom rï', are mäj jub'eq' sin maltyoxib'al kakiya te ne chech ri juyub, are wa' eläq kub'ïj ri juyüb' chech.

RI KITAT RI AK'ALAB' XÖK K'OY

Jun tat ri kamnäq chi rixoqil, ek'o kajïb' ralk'u'al ri sib'aläj kayto'w kunä' chkech.

Are chi kuk'ïs tzij pa kiwi' xuchomaj ku'k'äm b'i pa ri nimaläj kache'laj are chi kuk'isa tzij pa kiwi'. Jewä' k'o pa uchomanik xuk'äm ri ukolob', xukäm ri umuru tek'uri' xu'sik'ïj ri staq e kajïb' ak'alab' xu'k'äm b'i pa ri nimaläj kache'laj.

Are taq xo'pön chuk'u'x ri kache'laj, xekiriqa k'u jun nimaläj ul kaxön swan ri upam, xäq k'u kutzküj kub'anö xu'lem ri staq ekab' ak'alab' chuchi' ri nimaläj ul tek'uri' xuchaple'j tzij kük', ma ri uchomanik ri achï kub'ensäj kiwi' ri ak'alab' rük' ri ch'ob'oj tek'uri' jun tzij ku'xib'ij rük' jun raqöj chi'aj xa jewä' we ne ketzaq b'i pa ri ul.

Ri stäq ekajïb ak'alab' sib'aläj esachäl che utatab'exik are taq xäq k'ate' xuraq q'än uchi' ri kitat.

- ¡Hayale...! ¡Xpe jun köj chq'ij! ri staq läj ak'alab' ketentotïk xe'l b'i chuchï' ri ul, are k'u ri tat katentonïk xopon kan chuchi' ri ul xa are räj xtzaq b'i chpam.

Ri tat xa xch'it chech ri utyo'j k'u'x, ma xrilö chi ma xeb'an ta ri ak'alab', xu'k'äm chi k'u b'ik; xekiriqa k'u jün nimaläj b'inël jä', xäq k'u si chanim xu chomala ri achï chi xäq si chla' usachïk kiwäch ri staq ak'alab' xuq k'o k'u jun nimaläj pëk ab'äj nojnäq ri upam chech b'aq, kismäl taq chiköp, uxër taq ti'ij xuqe upakaqän nimäq taq

chiköp. Ri achï xa pa ri pëk ab'äj xu'köj wï, xub'ij chkë:

- Kixk'ola na waral kinch'aja na qaj wib' pa le jä'. Xpetik xäq si ma xopön ta chïk xa chwa ro'ch xb'e wï.

Xok ri aq'äb', ri staq ekajïb' ak'alab' sib'aläj keb'isonïk xkimulïj kib' xkib'an jun t'uyulïk waram.

Sib'aläj ütz xkiriqö ma pa rï' ri aq'äb' rï' ma xo'pön ta ri echiköp, xsaqirïk ütz sin kiwäch.

Ri kitat aq'äb' xwa'lijïk xb'enlöb' pa ri

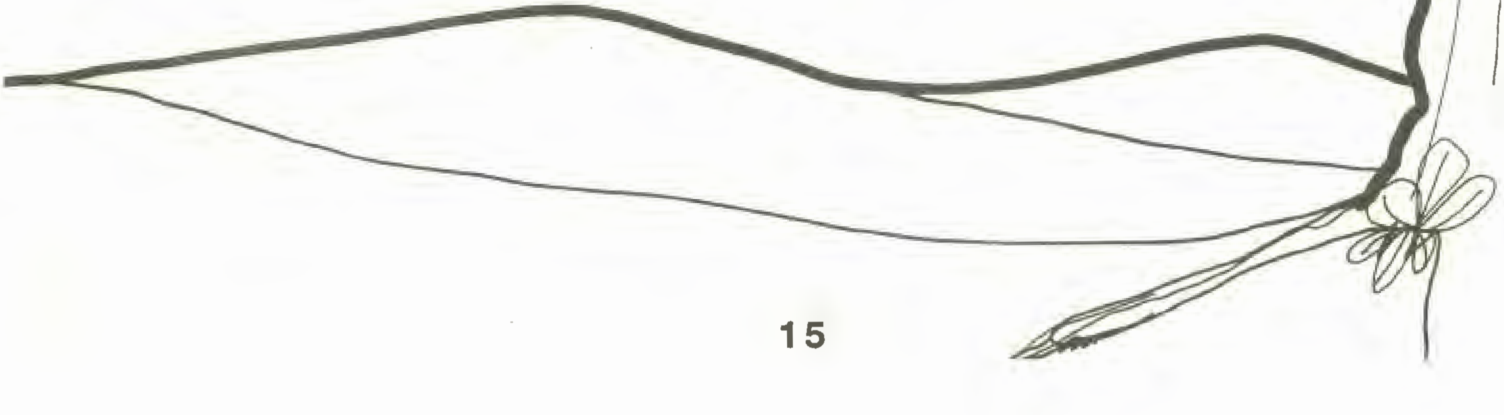

k'ache'laj, ma karäj taj kuk'üt rib' chkiwäch xane xa xaq'än puwi' jun nimaläj che' xka'y apanöq xrilö emulan ri staq ak'alab' chuchï' ri pëk i'yeb'enäq chech ri kitat ma sib'aläj kenum chïk.

Ri kitat sib'aläj xtak'i' chi royowal are taq xerïl ri ak'alab' ek'ask'öj, sib'aläj k'a'narnäq k'o la puwi' ri che' are taq k'ate karilö xuchaple'j k'iyem rismal chrïj ronojël ub'aqil, xuchaple'j k'extajëm ri upaläj; k'a jampa' xök jun nimaläj k'oy. Xuna'ö chi xk'extajïk, te b'a rï' xël uk'u'x chkech ri eralk'u'al, xqajlöb' loq,

te ri' xb'enlöb' kük' pa ri pëk, chema ri staq ak'alab' xa xkixi'j kib' chwäch xeb'enlob'ïk.

Ri k'oy sib'aläj kel chi uk'u'x chkech, käraj kub'ïj chkech chi are kitat kuk'üt che ri uq'äb', chema ri staq ak'alab' xa anïm kakitijö eb'enäq pa taq ri che', q'ayes.

Je ta ne si k'amöm sin kib'ë suk' xo'pön chwäch ri sin ko'ch xkitz'apila kib', are k'u ri k'oy are karaj kutör ri uchi' ja kok k'ük' chema xkiraqaqéj kichi'; xtatäj kumäl ri ek'ül taq ja xepetlob'ïk xkiya b'i che' chech ri k'oy.

Xa jewä' xekolotáj ri ak'alab' ma wi k'u jub'eq' chïk xkïl uwäch ri kitat.

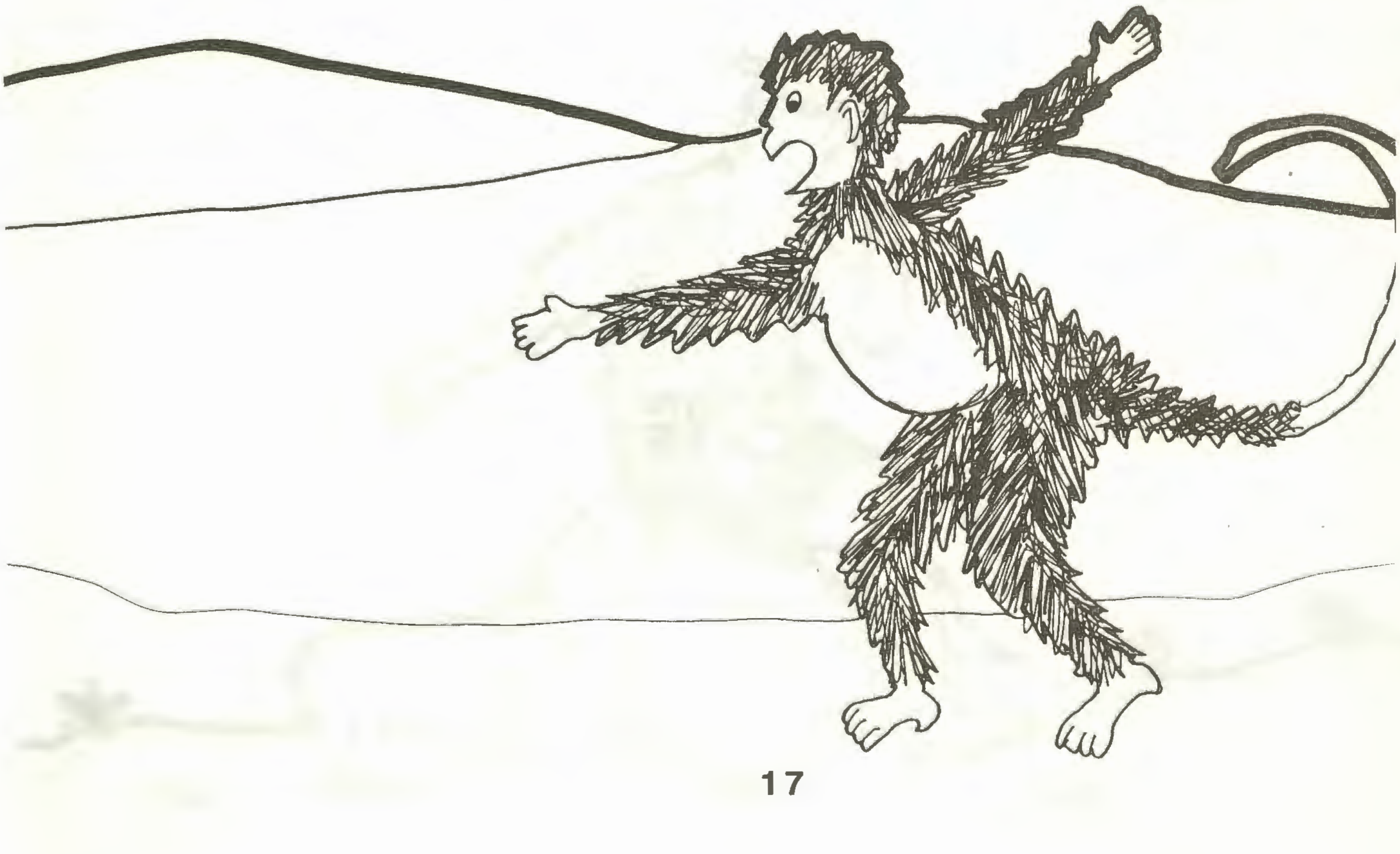

RI ALÄJ CHIJ RI XÖK AB'ÄJ

Kab'ixïk chi pa ri ojër, q'ij kanöq tinamït si'ja kamik ub'ina'am Kankata'l. K'o ju sin nïm ixöq ri k'o ju sin ral chema achï chïk ri ub'ina'm kumäl ri winäq' awël kachi'm. Ronojël junab' k'üt sib'aläj nima'qa täq kinäq q'ij kaxuli' kakiyakö. Are k'u wä' we sin achï rï' churö taq q'ij kaxuli' pa ri taq'aj chech uk'ayixïk ri ukinaq', ameq'ël k'üt o'käl taq pajb'al kuk'äm b'ik. Are taq kopön pa jün kolb'al ub'ina'am "Pa wön ab'äj" kuxlanïk, kut'uyub'a ri req'a'n puwï' jün ab'äj; chema ma k'u q'aläj ta kel wi ju sin läj ch'ïn chij loq pa taq le q'ayes kuchaple'j uwukilo'xïk ri ujolom chech ri reqa'n ri achï xuqe xuq chwäch uch'ek ri achï.

Are taq kopön pa ri k'ayb'äl rech ri taq'aj, kuqasäj ri ukinaq', chema are täq ko'pön tal rech chi janipa kuya wi rï pajb'äl chech ri ukinäq, xa royowal kub'anö, jewä' kub'ïj:

- Jäs kiwäj chech? la k'olö kuta chiwech? chiya'a kän chlä' jïx kacha chkech.

- Läm na kak'äm awa tat - kecha ri kayïl taq wä chech.

- Wä ë; k'o wä wük' ïn we kiwäj iwech ix - kacha chkech xuq je kub'ïj chkech ri ajk'äy täq uk'yä'. Are täq kab'e le q'ij kuyäk chla ri reqa'n loq kapetïk; chema xäq si kuxlän wi na puwï' ri nïm ab'äj loq pa "wön ab'äj" xuq xäq k'u si ameq'ël kacho'jïn ri aläj chij rük'. Are täq kul chwaro'ch kub'ïj chech ri unan chi xa sib'aläj xq'etän ri kinäq' pa ri k'ayb'äl rumäl la man xk'am ta ri rech ri are'.

Xäq k'u che ukab' q'ij aq'än rï', ri nïm ixöq xub'ïj chech ri ral chi rajawaxik kab'enlöb' chi pa ri taq'aj chech uk'ayixïk ri kinäq' xäq nu k'u jampa kab'ix chech rajawaxik kuya kanöq.

Ri awël kachi'm xuk'äm k'u b'i ri kinäq' xb'ek; chema si k'u are wï chi xuxlän chna puwï' ri ab'äj pa "wön ab'äj". Anmäq k'üt xelelöb' chla ri aläj chij loq chech upuk'ilo'xïk

ri ujolom chech ri reqa'n xuqe chech täq ri uch'ek ri achï. Chema rük' royowal k'u ri achï xresäj ri umuru xuya jün rech ri aläj chij xukutïj ri ujolom, tek'uri' xuk'äm chi k'u b'i ri reqa'n xb'e pa ri k'ayb'äl.

Chema xäq k'u je wi xub'än chech ri reqa'n ma xuya ta kanöq, xane xa xutzalijsäj chi k'u loq.

Are täq xül chi pa "wön ab'äj", si xuxlän chwi na puwï' ri ab'äj, k'ate karilö ri aläj chïj oknäq chi jün ab'äj, ju sin läj ab'aja ku'ta chij chïk ub'anon.

Rumäl lä "Chwa chij ab'äj" kuchäx wä' we k'olb'al rï' kamik xuq k'a kilitäj uwäch wä' we ab'aja chij rï' ri k'o chuchi' le bë pa wä' we kolb'äl rï' pa täq we q'ij kamik. Xuk'äm chi k'u ri reqa'n löq xpetïk, are täq xul pa le k'olb'al ub'ina'm kamik "paküt amä" xut'uyub'a chi ri reqa'n chuchï' ri b'ë, xuxlanïk.

Pa ri ruxlanib'äl k'üt xwa'lijïk xaq'än q'än puwï' ri b'ë, k'ate k'u karïl jün nimaläj choma kuta'm nojnaq rij chech uxe' täq che' k'o la pa täq ri q'ayes. Aninäq k'üt xuk'amala la ri umuru xuqe jün ukoxtar ma xuchomaj kuk'äm la ri uxë' täq che' loq.

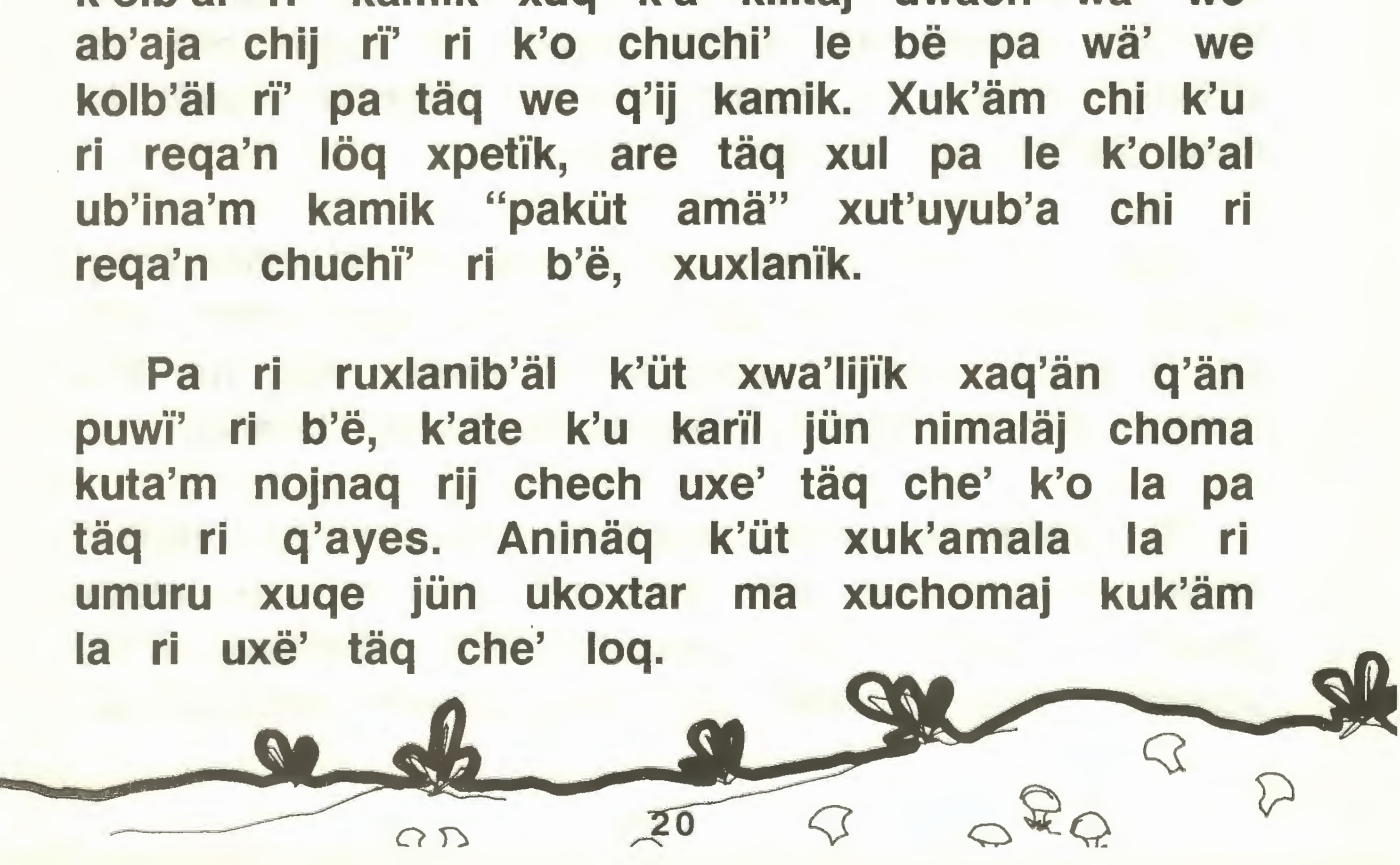

Are täq xopön rük' ri kuta'm, xül q'än chech chi k'o jün che' tom chech pa jün chi tinamït. Rumäl wä' xub'ij chi are kutukïj kän ri ukinaq' chlä' xuq man kuk'äm ta ri uxe' täq che' loq, xane xäq xew ri jün choma kuta'm.

Are täq xül chwaro'ch, xub'ïj chech ri unan chi xa xuk'ëx ri kinäq chwäch rï' ri jün choma kuta'm; chema xuq pwäq rajïl rï' ri kuta'm rï'. Xuk'äm k'u b'i ri choma kuta'm xuk'ayïj kän pa jün chi tinamït rük' jün josöl tyox. Are k'u ri josöl tyox xub'än jün uwachib'äl ri tyox talin chech.

Are täq xjostäj rumal, xb'e k'u chech utzujuxik wene k'o kaloq'owïk, xäq k'u si are chï' ri winäq rech ri tinamït nawäl jä' tajïn

ketzukün chech jün kityox uwachïb'äl ri tyox talin, ri kakiya chpäm ri kityöx ja. Wa' we winäq rï' xkitö chi k'o jun tajïn katzujuxïk, are xeb'enlöb' chuloq'ik xekik'ama loq xkiya pa ri kityöx ja.

Are k'u lä' le kariqitäj kamik pa le työx ja rech le tinamït Nawäl jä'.

Pa wä' we wuj ri', kariqatäj je'likataq ch'ob'oj kech kän ri aqati't qamam, cher sib'alaj utz kaketa'maj ri ak'alab' ri kimajïm chi utijoxïk kib' chech ri qas kich'ab'äl, cher are le ch'ab'äl K'iche'.

Ub'ina'am chi jutaq lë' chi ch'ob'oj chïk:

Ri chaqab'alä utiw	(nivel 1)
Ri jo'öb tzü	(nivel 1)
Ri ukochy ri aläj atol	(nivel 2)
Kich'ob'oj kän eqati't qamam	(nivel 3)